

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956-1965 роки)

У статті проаналізовано основні етапи розвитку системи споживчої кооперації України в період десталінізації. Досліджено процес реформ у кооперативній торгівлі. З'ясовано основні проблеми, з якими стикнулись українські кооператори протягом 1956-1965 рр.

Ключові слова: кооперація, М. Хрущов, реформи, споживче товариство, облспоживспілка, Україна.

Klok V.

DEVELOPMENT CONSUMER COOPERATIVES UKRAINE UNDER DE-STALINIZATION (1956-1965 YEARS)

The paper analyzes the main stages of development of Consumer Cooperatives in Ukraine during the period of de-Stalinization. The process of reforms in cooperative trade. Found out the main problems faced by Ukrainian cooperators for 1956-1965 biennium

Keywords: cooperation, M. Khrushchev, reforms, consumer society, Oblpotreb-souz, Ukraine.

Важливим фактором, що вплинув на розвиток кооперації у Україні в кінці 1950-х – на початку 1960-х років, було зростання прибутків населення. Протягом 1955-1960 років національний дохід збільшився на 60%¹, заробітна плата робітників та службовців зросла на 30%, а доходи колгоспників – на 40%. Підвищилися пенсії та стипендії.² Попри ці позитивні зміни, українська економіка та кооперація як її невід'ємна складова надалі залежали від державного планування та рішень Комуністичної партії. Вирішальними в цьому контексті виявилися економічні плани розвитку економіки, які розроблялися та затверджувалися з'їздами та Центральним комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. В 1956 році відбувся „епохальний” для СРСР XX з'їзд КПРС. На ньому, крім „розвінчання культу особи”, затверджувався шостий п'ятирічний план розвитку народного господарства країни.

Відповідно до директив з'їзду головні завдання шостої п'ятирічки полягали у тому, щоб на базі переважаючого розвитку важкої промисловості, безперервного технічного прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити подальше зростання всіх галузей народного господарства та піднесення сільського виробництва і на цій основі досягти значного підвищення матеріального рівня народу. З цією метою передбачалося значне зростання виробництва предметів народного споживання.³

П'ятирічний план розвитку народного господарства передбачав зростання роздрібного товарообігу на 50%. При цьому в сільській місцевості воно мало виявлятися

ще вищим. До того ж, планувалося збільшити у 1960 році продаж населенню найважливіших товарів споживання приблизно в таких розмірах: м'ясопродуктів – на 85%, риби – на 59%, масла – на 57%, олії – на 60%, молока – в 2,7 рази, сиру – в 2,9 рази, яєць – у 2,6 рази, цукру – на 70%, тканин бавовняних – на 30%, вовняних – у 2 рази, лляних – у 3,6 рази, швейних виробів – на 67%, взуття – на 63%, меблів – у 2 рази, годинників – на 70%, велосипедів – на 46%, радіоприймачів – у 2,2 рази, телевізорів – у 5 разів, холодильників – у 4,7 рази, порохотягів – у 3,9 рази, пральних машин – у 6 разів.⁴

Для швидкого вирішення цих завдань передбачалося більше використовувати централізовану доставку і поширення кільцевого завезення товарів у торговельну мережу, всіляко розширювати і покращувати дрібногуртову посилочну торгівлю, розширювати обсяги контейнерних перевезень, у громадському харчуванні й торгівлі активно застосовувати метод самообслуговування. Ініціатором централізованої доставки товарів була Кам'янець-Подільська міжрайонна база Хмельницької області. Хмельницькі кооператори одними з перших також впровадили повсюдно кільцеве завезення товарів у сільські торговельні підприємства. При централізованому завезенні відповідальність за доставляння товарів у крамниці несли працівники баз та промислових підприємств-постачальників, а не керівники крамниць, що їх одержували. При кільцевому завезенні за доставку товарів зі складів і баз у магазини відповідальність покладалася на працівників споживчого товариства, якому належали відповідні крамниці чи інші підприємства роздрібної торгівлі. Завідувачі крамниць безпосередньо теж не займалися постачанням товарів. Крам довозився до кількох торговельних кооперативних підприємств за кільцевим маршрутом.⁵

23-26 червня у Москві відбувся V з'їзд уповноважених споживчої кооперації СРСР. Делегати цілковито підтримали політику радянського керівництва щодо кооперації та, виходячи з цього, прийняли директиви, що окреслювали її роботу в кінці 1950-х – на початку 1960-х років. Відповідно до цього перед Центросоюзом та республіканськими кооперативними організаціями висувалося завдання: „розширювати економічний зв'язок між містом та селом і тим самим сприяти посиленню союзу робітничого класу та селян; забезпечити подальше покращення роботи заготівельних організацій; будувати нові торговельні заклади; економливо і ощадно вести господарство; проявляти більше турботи щодо забезпечення побутових потреб членів кооперації; виконувати і перевиконувати план товарообігу; покращувати і застосовувати нові методи організації торгівлі”.⁶

Проте М. Хрущов, плануючи реформи в Центросоюзі, не мав на меті надати кооперації незалежність від державних структур. Тому зміни в системі кооперації в цей період мали здебільшого половинчастий та косметичний характер. Держава збільшила дотації на кооперацію. Однак кооперація все-таки фінансувалася за залишковим принципом, в її роботі використовувався принцип централізації.

У 1956 році очолювати Укоопспілку призначили кадрового партійного працівника та фронтовика, М. Сая.⁷ За його керівництва покращилася система обслуговування населення та збільшилася кількість торговельних закладів. Якщо на початку 1956 року в споживчій кооперації республіки нараховувалося тільки 80 магазинів самообслуговування (0,14 % від загальної чисельності), то в 1964 році їх вже існувало понад 5 тисяч (18% від загальної чисельності).⁸ М. Сай турбувався про вдосконалення комерційної роботи, покращення товаропостачання сільських магазинів, вимагав від кожної райспоживспілки розроблення схем шляхів товаропросування та графіків кільцевого завезення товарів, а працівники райспоживспілок і оптових баз відповідали за стан гуртової і роздрібної торгівлі.

У січні 1959 року на позачерговому XXI з'їзді КПРС із програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни виступив М. Хрущов. З'їзд проголосував за курс на розгорнуте будівництво комунізму.⁹ Досягнення такої мети було б неможливим без покращення життєвого рівня радянських людей шляхом забезпечення їх продуктами харчування та товарами широкого вжитку. Це вимагало зростання кількісних та якісних показників торгівлі. XXI з'їзд КПРС передбачав до 1965 року збільшення товарообігу в сфері споживчої кооперації на 62% та обсягів продажу населенню продуктів тваринництва, рослинних жирів, цукру, фруктів, citrusових, тканин, одягу, білизни, взуття.¹⁰ Проте у резолюціях партійного з'їзду не зазначалися конкретні цифри підвищення продажу названих груп товарів. В орієнтованій на військово-промисловий комплекс радянській економіці забезпечення населення такими продуктами здійснювалося за залишковим принципом. Тому ця частина семирічного плану мала декларативний характер і служила цілям радянської пропаганди.

Важлива роль у плані відводилася розвитку кооперативної системи громадського харчування. Передбачалося збільшення обсягу виробництва продукції цих підприємств у два рази.¹¹ Перед споживчими товариствами висувалося завдання наростити виробництво фасованих товарів, напівфабрикатів.

У 1961 році відбувся XXII з'їзд КПРС, де прийняли нову програму партії. У цьому документі значне місце відводилося кооперації, що припинили розглядати як непослідовну соціалістичну форму господарювання, а визнали повноцінним суб'єктом господарського та суспільно-політичного життя країни. Більше того, на кооперацію поклали функцію залучення мас до комуністичного будівництва і виховання. За споживчою кооперацією остаточно закріплювався статус основної торговельної системи на селі, що спиралася на торговельно-грошові відносини, які нібито в умовах соціалізму набули нового змісту.¹²

Відповідно до державного плану розвитку народного господарства на 1959-1965 роки кооперативні організації союзних республік розробили контрольні цифри розвитку матеріально-технічної бази підприємств.¹³ До 1965 року передбачалося значне зростання кількісних та якісних показників кооперативної системи країни. Планувалося відкриття у 1965 році в СРСР 316,6 тис. кооперативних магазинів і яток, в яких мали працювати 477,6 тис. осіб. Водночас у країні функціонувало 55 тис. підприємств громадського харчування, де передбачалося розміщення 1699,5 тис. відвідувачів.¹⁴

У кінці 50-х – першій половині 60-х років відбулися суттєві зміни в політиці радянського керівництва щодо села. Було взято курс на матеріальне стимулювання колгоспної праці. Тому держава підвищила заготівельні та закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Все це сприяло пожвавленню діяльності споживчої кооперації, яка була великою заготівельною організацією. Для виконання зростаючих обсягів закупівель у селян продуктів і сировини передбачалося будівництво значної кількості заготівельних і переробних підприємств. У бюджеті виділялися значні кошти на закупівлю холодильного обладнання та іншого устаткування для переробки та зберігання продуктів харчування. Передбачалося зростання в 1965 році порівняно з 1958 роком заготівель капусти на 173%, солених огірків – на 150%, солених помідорів – на 144%, томат-продуктів – у 4,6 рази, повидла і варення – на 255%, маринуваних і пастеризованих овочів – у 11,6 рази, соків – на 155%, крохмалю – в 13,2 рази, фруктових і овочевих консервів – у 12,2 рази, ковбаси – на 305%, безалкогольних напоїв – на 284%.

Протягом першої половини 1960-х років держава передбачала збільшити капіталовкладення у кооперацію на 80%. Загальна кількість інвестицій у систему Центросоюзу мала скласти близько 26 млрд. крб.¹⁵ Проте тут здебільшого розраховувалося на кошти самих кооператорів.

Іншим важливим документом для визначення розвитку кооперації в країні була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про заходи щодо подальшого покращення торгівлі”, прийнята 8 серпня 1960 року. Там визначалися основні напрями розвитку і корінного покращення торгівлі в країні. Радянське керівництво зобов'язувало працівників кооперативної торгівлі й громадського харчування завчасно вживати заходи для ліквідації недоліків, підвищувати культуру обслуговування, контролювати якість товарів, що надходили до споживачів.¹⁶ Торговельним організаціям надавалося право відмови від товарів, виготовлених із відхиленням від замовлення, та укладення прямих договорів між різними торговельними організаціями і промисловими підприємствами. Цим документом також встановлювалося, що план виробництва товарів народного споживання повинен розроблятися і затверджуватися на основі побажань торговельних організацій.

У кінці 1950-х – першій половині 1960-х років торгівля виступала найважливішою галуззю споживчої кооперації. У 1957 році товарообіг торговельних підприємств Укоопспілки становив 2527,44 тис. крб.¹⁷, у 1958 році – 3848,67 тис. крб.¹⁸ У 1965 році він зріс до 5250,802 тис. крб. порівняно з 4119,09 тис. крб. у 1960 році.¹⁹ Таке зростання унеможливилось б без збільшення чисельності торговельних точок (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність торговельних закладів у системі кооперації УРСР у 1960 і 1965 роках*

Вид торговельного підприємства	Чисельність торговельних підприємств у 1960 році	Чисельність торговельних підприємств у 1965 році
Районні універмаги	498	618
Сільські універмаги	7955	8736
Магазини торгівлі верхнім одягом	214	738
Магазини торгівлі взуттям	1960	1965
Магазини торгівлі тканинами	135	322
Культмаги	887	1070
Книжкові магазини	1202	1682
Магазини торгівлі будівельними і господарськими товарами	384	362
Галантерейні магазини	183	463
Хлібні магазини	405	596

**Див.: Потребительская кооперация за 1965 год. – Москва, 1966. – С. 11; Потребительская кооперация за 1960 год. – Москва, 1961. – С. 28.*

Протягом 1955-1965-х років невпинно зростала частка кооперативної торгівлі. Так, у 1950 році в Полтавській області вона становила 56%, а в 1958 році – 57,2%.²⁰ У Житомирській області в 1950 році показник складав 46,9%, в 1955 році – вже 54,3%, в 1958 році – 55,7%, а в 1961 році – 56,7%.²¹ У Чернігівській області частка кооперативної торгівлі у 1960 році становила 60,7%, у 1965 році – 61,7%.²² в Хмельницькій – у 1955 році – 63%, у 1960 році – 66%, у 1965 році зросла до 67%.²³ У промислових областях сходу країни ця пропорція була на користь державної торгівлі. У Дніпропетровській області частка кооперативної торгівлі в 1950 році становила лише 17,6%, в 1955 році – 23%, в 1962 році – 20,7%.²⁴

Протягом семирічки кооперативна торгівля у багатьох областях УРСР переважала. Наприклад, у Вінницькій області питома вага споживчої кооперації в загальному товарообігу державної і кооперативної торгівлі становила 69%, у Хмельницькій – 66,9%, у Тернопільській – 66,9%, у Черкаській – 64,9%, у Чернігівській – 61,7%. У 12 з 25 областей Української РСР на кооперативну торгівлю припадало більше від половини роздрібного товарообігу. Загалом у 1965 році частка споживчої кооперації у роздрібному товарообігу державної і кооперативної торгівлі становила 33,8%.²⁵

Збільшення добробуту населення призвело до зростання попиту на промислові товари. Якщо в обігу кооперативних крамниць у 1958 році одяг, трикотаж та шкіряне взуття у сукупності становили 16,2%, то у 1965 році – 18,2%. Порівняно з 1958 роком у 1965 році продаж радіотоварів зріс у 3,9 рази, меблів – у 3,7 рази, електротоварів – у 4,9 рази, велосипедів та мотоциклів – 1,8 рази. У кінці семирічки темпи зростання продажу промислових товарів дещо знизилися. В першу чергу це пов'язувалося з обмеженими можливостями їх виробництва. Як зазначалося, радянська промисловість орієнтувалася на військово-промисловий комплекс. У 1965 році порівняно з 1960 роком чисельність відпущених кооперативною мережею промислових товарів зросла на 28,9%, велосипедів і мотоциклів – на 10,5%, електротоварів – на 26,7%.

У 1960-1965-х роках у роздрібному товарообігу зменшилася частка традиційних для сільських крамниць товарів: солі, тютюну, алкоголю, сірників, гасу. Простежувався дефіцит продовольчих товарів. М'ясо, молочні продукти почали відпускати покупцям у строго обмеженій кількості.

Керівництво споживчої кооперації впроваджувало нові методи обслуговування споживачів.²⁶ Це були зокрема самообслуговування, торгівля за зразками і з відкритою викладкою, продаж товарів через ятки без продавця, торгівля у кредит, доставка куплених товарів додому, переведення магазинів на стрічковий графік, організація розвізної торгівлі.

Провадилася копітка робота зі спеціалізації торговельної мережі в районних центрах і великих населених пунктах. Значну чисельність магазинів, які торгували змішаним асортиментом, було переобладнано у спеціалізовані магазини з продажу окремих груп товарів складного асортименту, зокрема одягу, взуття, тканин, галантереї, парфумерії тощо. У спеціалізованих магазинах краще представлялися широкий асортимент товарів, різноманітність розмірів, фасонів, розцвіток і малюнків, що значною мірою полегшувало покупцям вибір необхідних речей. Лише в 1960 році у системі споживчої кооперації країни було відкрито 107 спеціалізованих магазинів одягу, 111 магазинів взуття, 51 магазин тканин, 59 галантерейно-парфумерних магазинів, багато магазинів „Дитячий світ”, „Кулінарія і напівфабрикати”, хлібних, м'ясних, молочних, овочевих, меблевих, посудних, книжкових, спортивних магазинів. Так, для прикладу, в райцентрі Перечин на Закарпатті на базі старих магазинів, що торгували змішаним асортиментом, на початку 1960-х років відкрили культмаг, госпмаг, хлібний, м'ясний, молочний магазини, центральний і черговий продовольчі крамниці, магазини кулінарних виробів і напівфабрикатів, уцінених товарів,

ресторан, їдальню, кафе-кондитерську. Після здійснення спеціалізації у цьому районному центрі значно зріс продаж окремих товарів, у тому числі: одягу – в 2,5 рази, тканин – у 2 рази, взуття і парфумерії – у 1,5 рази.

Найшвидшими темпами спеціалізація торговельної мережі відбувалася у Вінницькій (68 магазинів), Львівській (66 магазинів), Тернопільській (57 магазинів), Хмельницькій областях (39 магазинів). На початку 1960-х років добре обладнані магазини одягу, тканин, взуття відкрилися у Тячеві, Рахові й Сваляві на Закарпатті, у Любомлі і Торчині на Волині, Шполі Черкаської області, Любашівці Одеської області.²⁷

Одним із методів покращення організації діяльності торговельних організацій країни в кінці 1950-х – на початку 1960-х років був стрічковий графік виходу продавців на роботу при їх бригадно-матеріальній відповідальності. До впровадження методу в магазинах, де працювали двоє і більше продавців, торгівля провадилася лише 8 годин, а у вихідні дні крамниці зачинялися. Звичайно, покупцям це завдавало незручності. З впровадженням стрічкового графіка й бригадно-матеріальної відповідальності в магазинах недоліки було усунуто. Для кожного продавця затверджувався графік роботи, внаслідок чого магазини безперервно торгували весь тиждень по 12-14 годин на добу, без вихідних. На початку 1960-х років стрічковий графік і бригадну матеріальну відповідальність у кооперативних організаціях ввели для 15 013 крамниць. Це сприяло розширенню товарообігу та покращенню обслуговування покупців. За підрахунками фахівців Центросоюзу, лише збільшення робочого дня у 1 450 магазинах Хмельницької області в середньому на 4 години за день було рівнозначним відкриттю багатьох нових магазинів із семигодинним робочим днем.

В середині 1960-х років у республіці налічувалося 5 586 магазинів самообслуговування і 7 354 магазини, які торгували за зразками, з відкритою викладкою товарів і за методом самообслуговування. Крім того, 10 533 магазини мали відділи з торгівлі за зразками, з відкритою викладкою товарів і методом самообслуговування.²⁸ При самообслуговуванні всі поштучні або розфасовані товари розміщували в торговельному залі так, щоб покупець до них мав вільний доступ. Обходячи торговельний зал, покупець самостійно, без допомоги продавця, вибирав потрібне. Далі він підходив до контролера-касира, який підраховував вартість покупки, одержував гроші і запаковував товар. Такий спосіб обслуговування значно зменшував затрачений на покупця час, частково усував у крамницях черги та непорозуміння з клієнтами. Крім того, продавці могли раціональніше використовувати площі торговельного залу. Іншою перевагою способу обслуговування було зменшення кількості продавців, а відтак, і зменшення витрат обігу, фонду заробітної плати.

Метод торгівлі за зразками полягав у виставленні в торговельному залі магазину зразків товарів, до яких прикріплювалися ярлики із зазначенням назви, ціни та інших споживчих властивостей. Покупець спочатку відбирав за зразками потрібні товари, а потім звертався до продавця для розрахунку. У системі споживчої кооперації цей метод продажу найбільше застосовувався в торгівлі тканинами і галантерейно-парфумерними товарами.

Продаж товарів із відкритою викладкою полягав у тому, що на встановлених на робочому місці продавців прилавках, стендах, гірках розміщували не окремі зразки, а запаси товарів. Покупець мав вільний доступ до продукції, міг самостійно оглядати весь асортимент для продажу і самостійно здійснював вибір. У місцях, де не існувало стаціонарної торговельної мережі, а покупці перебували постійно, наприклад на польових станах, тваринницьких фермах, у тракторних бригадах, відділках радгоспів, у невеликих населених пунктах, школах, працювали ятки без продавця. Використовувалася так звана шафа буфетного типу. В середині верхньої і нижньої частини шафи робилися полиці для показу і зберігання товарів. Біля кожного

товару виставлявся ярлик із позначенням його назви і ціни. На таких ятках здійснювався продаж попередньо розфасованих і поштучних товарів повсякденного попиту: цукру, мила, консервів, сірників, тютюнових виробів, поштового паперу, пасти для взуття і т. п.

У системі споживчої кооперації цього періоду стала популярною торгівля в кредит. У першу чергу покупцям надавали у кредит промислові товари, на які встановлювалися високі ціни: меблі, електротовари, велосипеди, мотоцикли, автомобілі тощо. Відсотки за кредитом були невисокими, що сприяло розвитку такої форми продажу.

Значну роль у розвитку системи кооперативної торгівлі відіграли такі форми продажу, як організація передсвяткових ярмарків, виставок-продажів товарів, розширення розвізної торгівлі, доставка товарів додому. Протягом лише 1965 року в республіці провели 11 обласних, 410 міжрайонних та районних ярмарків. У торгах взяло участь понад 18 тис. кооперативних організацій і підприємств. Ярмарки організували в магазинах, сільських клубах, у парках, критих ринках, інших велелюдних місцях.²⁹ Так, для порівняння, кооператори Львівщини у жовтні 1965 року на ярмарках продали товарів на 2 460 тис. крб.³⁰, а в той же період кооперативи Київської області реалізували продукції на 750 тис. крб.³¹

На початку 1960-х років поширилася розвізна форма торгівлі. У першу чергу це пояснювалося тим, що радянське керівництво фінансувало сферу послуг за залишковим принципом. Насамперед кошти виділялися на будівництво торговельних точок у столиці, обласних центрах та великих містах чи робітничих селищах. Інвестиції у торговельну мережу в сільській місцевості виявлялися мінімальними або не здійснювалися взагалі. Тому для забезпечення мешканців села промисловими товарами в системі кооперації зростала роль розвізної торгівлі. Кооператори об'їжджали села та колгоспи автомашинами або гужовим транспортом. Продавець такої пересувної крамниці здебільшого був одночасно і водієм. Звичайно, тоді асортимент краму виявлявся не надто широким. Це, однак, не засмучувало колгоспників, що не звикли до споживчих благ і тішилися будь-якому промислому товару.

Важливою функцією кооперативної торгівлі у першій половині 60-х років була реалізація книг. У 1957 році держава передала книготорговельну мережу Міністерства культури УРСР у сільській місцевості кооперації. Це дало позитивні результати. У 1950 році одна книгарня на селі припадала на 38,3 тис. осіб, а на початку 60-х років – уже на 15,1 тис. осіб. Після 1957 року реалізація книг кооперацією збільшилася в 1,6 рази, а в 1965 році на селі було продано книг на 24,5 мільйонів карбованців, або на 3,8 мільйонів, більше, ніж у 1958 році. Збільшилася і чисельність книжкових магазинів. Протягом 1957-1965 років організації споживчої кооперації республіки відкрили 1 593 нових книжкових магазини, з яких 1 176 – новозбудовані.³² У Кримській області за період від 1957 до 1962 року було побудовано 57 нових книжкових магазинів³³, а в Рівненській області лише в 1958 році було введено в експлуатацію 20 таких крамниць.³⁴ Проте асортимент книг здебільшого не відповідав вимогам покупців. Переважала література суспільно-політичного чи навіть агітаційного характеру (класиків марксизму-ленінізму і т. п.).

Активно застосовувалися позамагазинні форми поширення літератури: продаж книг постійними книгоношами і громадськими розповсюджувачами, організація столів саморозрахунку в організаціях і установах, продаж книг у бібліотеках, шкільних кіосках, через книжкові автолавки. За рахунок використання позамагазинних форм у 1960 році було розповсюджено літератури на селі більш як на 5 млн. крб. Найактивніше використовувалася праця книгонош. На початку 1960-х років їх налічувалося 5 660 осіб, а загалом у 1960-х роках вони продали книг на 1,4 млн. крб. Так, вчитель музики з Сумської області В. Андреев в 1960 році продав книг на 20 тис. крб.,

провідник приміських поїздів на Вінниччині Є. Бобоєд – на 10 тис. крб., а домогосподарка з Донецької області Н. Аксенич – на 8,5 тис. крб. До розповсюдження книг також було залучено 44 тис. любителів книг з-поміж вчителів, учнів, бібліотекарів.³⁵

Очевидно, у розвитку кооперативної торгівлі спостерігалися і недоліки. Не повністю задовольнявся попит населення на продовольчі товари. Це стосувалося зокрема продажу хліба та хлібобулочних виробів, макаронів, свіжомороженої риби, оселедців, цукру, солі, кондитерських виробів, круп. Система кооперативної торгівлі відчувала брак промислових товарів. Вітчизняна промисловість здебільшого орієнтувалася на виконання плану випуску валової продукції, а про асортимент та якість товарів дбали в другу чергу. Кооперативні гуртові підприємства самостійно не мали права укладати договори з фабриками і заводами. Цю функцію виконували державні оптові бази „Взуття”, „Одяг”, „Текстильторг” тощо. Виділені фонди товарів кооперативні гуртові підприємства одержували з державних баз, з яких часто кращі види одягу, трикотажу, взуття, тканин направлялися в державні роздрібні підприємства, що розташовувалися в обласних центрах.³⁶

Ще однією проблемою, що гостро постала в системі споживчої кооперації на початку 1960-х років, було питання розтрат, нестач, марнотратства і безгосподарності серед працівників торгівлі. Республіканська облспоживспілка звітувала про кожен такий випадок обласним комітетам Комуністичної партії України.³⁷ 16 серпня 1961 року Правління Укоопспілки видало спеціальну постанову, де відзначало зростання витрат обігу в торгівлі на 0,24%, втрат від псування товарів – на суму 1 491 тис. крб., великі суми втрат по тарі – на 2 050 тис. крб., зріст дебіторської заборгованості. В цьому плані найгіршими виявилися Кримська, Вінницька, Житомирська, Тернопільська, Львівська, Дніпропетровська, Херсонська, Запорізька облспоживспілки.³⁸

У багатогалузевій структурі споживчої кооперації першої половини 1960-х років вагому роль відігравало громадське харчування. Це зумовлювалося тим, що жіноча праця масово застосовувалася на виробництві та у сільському господарстві і жінки не мали достатньо часу для приготування їжі вдома. Організація громадського харчування лицемірно розглядалася як засіб „на ділі здатний визволити жінку, зменшити її нерівність з чоловіком, щодо ролі в суспільному виробництві та суспільному житті”.³⁹ До того ж, забезпечення робітників та колгоспників харчуванням збільшувало продуктивність праці. На всесоюзному партійному з’їзді перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов наголосив: „Необхідно підкреслити винятково важливе значення громадського харчування. Треба ще ширше розгорнути сітку фабрик-кухонь, їдалень, щоб члени сімей трудящих могли ними користуватися і краще організувати своє харчування”.⁴⁰ Ці фактори спричинилися до збільшення державного фінансування кооперативних закладів громадського харчування. Завдяки такій економічній політиці зросла чисельність їдалень, закусочних і чайних із кухнями з 1 578 у 1960 році до 7 151 – у 1965 році та кооперативних ресторанів – із 74 до 112.⁴¹

На підприємствах громадського харчування протягом 1955-1965 років активно впроваджувалися нові форми обслуговування споживачів. Особливого поширення набули такі методи організації сервісу, як самообслуговування, відпуск обідів додому, виготовлення і продаж споживачам напівфабрикатів, різних кулінарних виробів. Широко практикувалися продаж абонементів, обслуговування сімейних вечорів, виконання індивідуальних замовлень населення на виготовлення тортів й інших виробів.

Важливим напрямом громадського харчування було налагодження організації гарячого харчування школярів. У 1965 році в Україні працювало 2 735 їдалень у школах та 4 789 буфетів. Слід зазначити, що шкільні їдальні не були прибутковими. У багатьох закладах продукція відпускалася з невеликою 5%-ною націнкою або й

взагалі без неї. Збитків уникали завдяки підтримці колгоспів, які відпускали для шкільних їдалень продукти за собівартістю або й безкоштовно.

Багато їдалень, чайних і ресторанів споживчої кооперації організовували регулярні виїзди до працівників колгоспів та радгоспів із кухонною продукцією під час масових польових робіт. У 1960 році виїжджали з гарячими стравами в поле 366 підприємств громадського харчування.

З метою широкого ознайомлення населення з асортиментом кулінарних і кондитерських виробів чайні, їдальні й ресторани періодично влаштовували виставки-продажі кулінарних і кондитерських виробів. Масовий огляд таких заходів споживачами сприяв підвищенню якості і кращій реалізації продукції. Крім того, на подібних виставках досвідчені кулінари давали поради домогосподаркам із технології виготовлення тих чи інших кулінарних або кондитерських виробів. Під час проведення таких заходів обсяг продажу підприємств громадського харчування збільшувався у півтора-два рази.

Важливою галуззю діяльності споживчої кооперації УРСР була заготівля сільськогосподарських продуктів та сировини. На відміну від інших заготівельних систем, які здійснювали заготівлі і закупки обмеженого кола продуктів, споживча кооперація заготовляла і закуповувала більше ніж 60 різних видів сільськогосподарських продуктів та сировини. До цієї категорії товарів належали: яйця, вовна, шкіра, хутро, пух, пір'я, овочі, ягоди, мед, дикоростучі плоди та ягоди, гриби, віск, хрін, хміль, перець, лом чорних і кольорових металів, макулатура, кістка, роги, копита і т.д. Споживча кооперація виступала монопольним заготівником яєць, вовни, шкіряної сировини, хутра та основним заготівником картоплі й інших овочів.

Кооперативні організації провадили також закупівлю м'яса, молока й інших продуктів для переробки на своїх підприємствах, продаж населенню через роздрібну торгову мережу та підприємства громадського харчування системи, а також для здачі в державі на контрагентських умовах. Залучення споживчої кооперації до заготівель сільськогосподарської продукції і сировини у великих масштабах пояснювалося наявністю у неї широкої заготівельної і торговельної мережі і близькістю їх до виробництва цієї продукції. На початку 1960-х років у заготівлях і закупівлях республіки брало участь 606 районних заготівельних контор і понад 4 600 сільських споживчих товариств. У цей період в системі споживчої кооперації налічувалося 790 пристанційних приймально-заготівельних пунктів, 530 овочекартоплексовищ, 650 плодоовочепереробних підприємств, 42 плодоконсервних заводи і комбінати, 25 механізованих овочесушильних заводів, 55 фруктосушарок, понад 230 грибоварильних пунктів, 487 яйцескладів, 1 450 худобозабійних пунктів, 8 фабрик із переробки вторинної сировини і багато інших підприємств. Серед них слід назвати такі потужні підприємства, як Уманський, Мукачівський, Полтавський плодоконсервні заводи. У 1955-1965 роках значно розширився асортимент переробленої плодоовочевої продукції. В попередній період переробка плодоовочів у системі обмежувалася лише солінням та квашенням капусти, огірків і помідорів, сушінням овочів, картоплі й фруктів, виробництвом томат-пюре. У досліджуваний період підприємства кооперації почали виготовляти різні натуральні консерви та соки. Тільки у 1960 році на підприємствах споживчої кооперації було виготовлено 32 тис. тонн різних плодово-овочевих консервантів, близько 21 тис. тонн соків, значну кількість томат-пюре, фруктового тіста та іншої продукції.

У 1965 році українська кооперація здійснила закупівлю сільсько-господарських товарів на суму 418 993 тис. крб. Заготівлі давали змогу системі кооперації експортувати за кордон лікарські рослини, хутро, які стали джерелом валюти.

Виробнича діяльність кооперативних організацій тісно пов'язувалася з торгівлею і заготівлями. На виробничих підприємствах системи випікалися хліб, хлібо-

булочні й кондитерські вироби, виготовлялися безалкогольні напої, вина, мінеральні води, ковбасні вироби, копченості, верхній одяг, головні убори. Існувало багато підприємств із виробництва будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, будівельного каменю, дерев'яних деталей для будівництва.

У 1960 році прибуток від валової продукції кооперативної промисловості сягнув 300 млн. крб., причому вона виготовлялася на 9 тис. різних виробничих підприємств. Серед них найбільшими були: Броварський завод торговельного машинобудування, Одеський завод торговельного обладнання, Київський промкомбінат, Ржищівський цегельний завод Київської облспоживспілки, Охтирський цегельний завод Сумської облспоживспілки, промкомбінат Львівської облспоживспілки.

Провідною галуззю виробничої діяльності споживчої кооперації України було хлібовипікання. На початку 1960-х років у підпорядкуванні Одеської облспоживспілки працювало 78 хлібопекарень, що виробляли 219 тонн хліба за добу⁴², Хмельницької – відповідно 35 і 175.⁴³ Водночас зросла питома вага хлібобулочних виробів із пшеничного борошна від 28,6% у 1946 році до 91,5% у 1960 році. При багатьох пекарнях створювалися кондитерські цехи. Кооперативні пекарні активно співпрацювали з колгоспами. Останні здавали на хлібопекарні зерно або борошно й одержували взамін печений хліб і відповідний відсоток висівок. Особливого така форма кооперації поширилася у Херсонській області.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років активізувалося виробництво безалкогольних напоїв. Цим займалося 558 підприємств, які за рік випускали 386 тис. гектолітрів різних напоїв.

Вагоме місце у забезпеченні кооперативної торгівлі м'ясопродуктами займало ковбасне виробництво. В цей період у системі споживчої кооперації налічувалося 465 ковбасних цехів. Близько 200 з них було механізовано та обладнано холодильними установками для зберігання продукції. У 1955 році кооперативні цехи виробили ковбас і копченостей на 55 тис. центнерів, а в 1960 році – вже на 124 тис. центнерів.

Для задоволення потреб колгоспників і населення, а також власних потреб споживча кооперація у багатьох районах організувала виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, крейди тощо. На початку 1960 років у підпорядкуванні Укоопспілки працювало 43 цегельні заводи, які виготовляли 62 млн. штук цегли за рік. Підприємства споживчої кооперації у 1960 році виробили 24 тис. кубічних метрів щебеню, 5 млн. штук шлакоблоків.

Отже, протягом 1956-1965-х років споживча кооперація України остаточно закріпила за собою роль основної торговельної організації на селі. У цей період кооперативна система цілковито підпорядковувалася радянському партійному та державному керівництву та служила його інтересам. Водночас кінець 1950-х – початок 1960-х років був часом бурхливого зростання її якісних та кількісних показників. Впроваджувалися у життя нові форми торговельного обслуговування населення, що більшою мірою задовольняли потреби споживачів. Зростав та покращувався асортимент товарів у сільських крамницях. У громадському харчуванні простежувалися позитивні тенденції: відкривалися нові ресторани, кафе, їдальні. Проте дефіцит товарів та недостатня якість обслуговування залишалися постійною проблемою кооперації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Історія народного господарства Української РСР в 3 томах 4 книгах. – Т. 3. – Кн. 1. – Київ, 1987. – С. 312.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів

ЦК. – Т. 7. – Київ, 1981. – С. 154.

³ Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 311-313.

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 7. – С. 155.

⁵ *Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін.* Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – С. 305.

⁶ Матеріали V с'їзду уповноважених потребителівської кооперації СРСР. – Москва, 1958. – С. 97.

⁷ Лідери Укоопспілки. Біографічні довідки голів правління Укоопспілки. 1920-1991 рр. – Київ, 2006. – С. 19.

⁸ Потребительская кооперация за 1960 год. – Москва, 1961. – С. 19.

⁹ Економічна історія України. – Т. 2. – Київ, 2011. – С. 412.

¹⁰ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 9. 1956-1960. – Москва, 1986. – С. 309.

¹¹ Там само. – С. 392.

¹² Програма Комуністичної Партії Радянського Союзу. – Київ, 1977. – С. 83.

¹³ *Климов А.* Потребительская кооперация в системе развитого социализма. – Москва, 1980. – С. 165.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 167.

¹⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 9. 1956-1960. – С. 309.

¹⁷ Народне господарство Української РСР: Статистичний збірник. – Київ, 1957. – С. 395.

¹⁸ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – Київ, 1960. – С. 538.

¹⁹ Потребительская кооперация за 1965 год. – Москва, 1966. – С. 37.

²⁰ Народне господарство Полтавської області: Статистичний збірник. – Київ, 1966. – С. 163.

²¹ Народне господарство Житомирської області: Статистичний збірник. – Київ, 1968. – С. 334-335.

²² Народне господарство Чернігівської області: Статистичний збірник. – Київ, 1972. – С. 225.

²³ Народне господарство Хмельницької області: Статистичний збірник. – Київ, 1972. – С. 159.

²⁴ Народне господарство Дніпропетровської області: Статистичний збірник. – Донецьк, 1966. – С. 211.

²⁵ Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – Київ, 1967. – С. 89-90.

²⁶ *Бабенко С., Гончарук Я., Гелей С. та ін.* Історія кооперативного руху. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – С. 340.

²⁷ *Сай М.* Споживча кооперація в семиріччі. – Київ, 1961. – С. 10.

²⁸ *Стамболін В.* Кримпотребсоюз: его история и люди. – Симферополь, 2005. – С. 79.

²⁹ *Васильчук М.* Кризь нашарування століття. – Хмельницький, 1997. – С. 67.

³⁰ Споживча кооперація Львівської області. – Львів, 1967. – С. 68.

³¹ Споживча кооперація Київщини 1917-1967 рр. – С. 29.

³² Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – С. 97.

³³ *Стамболін В.* 80 лет на службе народа Крыма. – Симферополь, 1998. – С. 69.

³⁴ Шляхами розвитку. Рівненська обласна споживча спілка. 20 років. – Рівне, 2009. – С. 47.

³⁵ *Сай М.* Споживча кооперація в семиріччі. – С. 17.

³⁶ *Лазар М., Зорій М.* Тернопільська облспоживспілка (сторінки історії). – Тернопіль, 2009. – С. 67.

³⁷ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. Р-1-П. – Оп. 1. – Спр. 2970. – Арк. 82.

³⁸ ДАІФО. – Ф. Р-1430. – Оп. 1. – Спр. 1169. – Арк. 93.

³⁹ *Ленін В.* Великий почин // Повне зібрання творів. – Т. 39. – Київ, 1973. – С. 23.

⁴⁰ *Хрущов М.* Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки. – Київ, 1959. – С. 55.

⁴¹ Потребительская кооперация за 1965 год. – С. 21.

⁴² Одесский облпотребсоюз: вехи истории. – Одеса, 2006. – С. 27.

⁴³ *Васильчук М.* Кризь нашарування століття. – С. 71.